

Irrationality in Foreign Policy

Evaluation of the Book *The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941*

Majid Behestani*

Abstract

This article deals with the critical review of the book "The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941". The importance of choosing this work is that the author of the work, Ruhollah Ramezani, is the initiator of theoretical studies of the history of Iran's foreign policy. This approach in that period, i.e. the years after World War II, was considered an innovative thing for all third-world countries. On the other hand, by translating it into Farsi, despite the gap of fifty years since its creation, due to the poverty of the source and the richness of the work, it was quickly noticed by intellectual and academic circles. As far as it seems, there is nothing wrong with this work. The main idea of the book is that despite the political developments over five hundred years, unrealistic traditionalism has ruled Iran's foreign policy. The main claim of this article is to clarify its content problems and theoretical weaknesses while reading it critically. Conservatism is the essence of his theory, which along with cold rationality gives a framework that even independence movements are rejected.

Keywords: Foreign Relations, Iran's Foreign Policy, Safavi, Pahlavi I, Iranian History.

Extended Abstract

This article deals with the critical review of the book "The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941". The importance of choosing this work is that the author of the work, Ruhollah Ramezani, is the initiator of theoretical studies of

* Assistant Professor of the Social Studies, Imam Hussein University, Tehran, Iran, behestaniam@gmail.com

Date received: 11/01/2024, Date of acceptance: 21/04/2024

the history of Iran's foreign policy. This approach in that period, i.e. the years after World War II, was considered an innovative thing for all third-world countries. On the other hand, by translating it into Farsi, despite the gap of fifty years since its creation, due to the poverty of the source and the richness of the work, it was quickly noticed by intellectual and academic circles. As far as it seems, there is nothing wrong with this work. The main idea of the book is that despite the political developments over five hundred years, unrealistic traditionalism has ruled Iran's foreign policy. The main claim of this article is to clarify its content problems and theoretical weaknesses while reading it critically. Conservatism is the essence of his theory, which along with cold rationality gives a framework that even independence movements are rejected. The method of the article is descriptive-analytical. Ramezani was one of the pioneers of theoretical studies in the foreign policy of non-important states and the third world, especially Iran. This book was written to extract the pattern of Iran's foreign policy in a relatively long period (almost five hundred years). The result was that due to the long-standing institution of the monarchy and its tyranny, in practice, the fate of the country was completely dependent on the personal decisions of the Shah. Also, the Shahs looked at the category of foreign relations with their nostalgic and idealistic mentality. The output of this mentality was the kings' unrealism in foreign policy. As a result, many wars and waves of peace actually led to the weakening of Iran's power in the region and the world. The central concept of his analysis of foreign policy is rationality. His criterion for measuring it is matching the goals with the possibilities. For the application of this idea, a three-element model is designed, with the help of which the degree of rationality is checked: internal situation, external environment, and foreign policy. Foreign policy must create a balance between the other two elements. This simple model was criticized in this article due to theoretical ambiguities and historical contradictions. There is a kind of conservatism in this theory. Because every effort of the kings to recover the lost lands is condemned with the argument that when the central government is weak, annexationism leads to more failures. This was while some of these efforts were successful. It seems that not the annexationism itself, but the way of planning and military strategy to achieve the goals should be the problem.

Extreme rationalism has been imposed on socio-historical phenomena. Ramezani, influenced by the scientism and rationalism of the first half of the 20th century, designed a simple three-dimensional model of rationality in foreign policy, and then studied the behavior of the past and their results with this template. According to him, all actions must be successful, otherwise, it will be included in the list of irrationality. This is despite the fact that political actors, as a limited wise human being, do not have

all the details of noble affairs, and not all events proceed according to their wishes and plans. In the same book, although Reza Shah's neighborhood policy is considered a sign of maturity of rationality, it is known as one of the dark points of his career today. Since the weakness of Iran's military power was assumed, Ramezani considered any kind of independence and nationalism, whether in the Islamist or nationalist discourse, which contradicted the vital interests of the great powers, to be against rationality. Reza Shah also behaved correctly to the extent that he went too far in pursuing the third power policy and the vital interests of England and Russia in Iran were endangered. The policy-making result of these premises is the conservative nature of his theory. In other words, third-world or weaker powers should always cooperate with great powers in "maintaining the status quo".

Bibliography

- Nizam Mafi ettehadieh, Mansoura (1400), "Iran during the Qajar period", in: *the history of Iran*, Oxford Research, Toraj Daryai (ed.), translated by Shahrbanou Sarimi, Tehran: Qangkoos Publishing.
- Taghizadeh, Hassan (1379), *History of Iran's Constitutional Revolution*, by Azizullah Alizadeh, Tehran: Ferdous Publishing.
- Ramezani, Ruhollah (2008) *An analytical framework for examining the foreign policy of the Islamic Republic of Iran*, translated by Alireza Tayeb, Tehran: Nei Publishing.
- Ramezani, Ruhollah (1399), *History of Iran's foreign policy: from Safavid to the end of the first Pahlavi (879to1320)*, translated by Ruhollah Eslami and Zainab Al-Badishian, Tehran: Nei Publishing.
- Sykes, Sir Percy (2010) *History of Iran*, 2 vols., translated by Mohammad Taghi Fakhri Dai Gilani, Tehran: Afsun Publishing House.
- Mousavinia, Seyed reza (2012), *Decision-making patterns in Iran's foreign policy: a comparative study of the Pahlavi era and the Islamic Republic*, Qom: Mofid University.
- Mousavinia, Seyyed Reza (2014), *Iranian Realism: A theoretical analysis of Iran's foreign relations from the Safavid government to the fall of the Pahlavi*, Tehran: The Audience publishing.

ناواقع‌گرایی در سیاست خارجی ارزیابی کتاب تاریخ سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول

مجید بهستانی*

چکیده

این مقاله به بازبینی انتقادی کتاب تاریخ سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول (۱۲۹ تا ۱۳۲۰ ش) می‌پردازد. اهمیت انتخاب این اثر این بوده است که نویسنده اثر، روح‌الله رمضانی، آغازگر مطالعات نظری تاریخ سیاست خارجی ایران است. این رویکرد در آن دوره یعنی سال‌های پس از جنگ جهانی دوم امری نوآورانه درمورد همه کشورهای جهان‌سومی به حساب می‌آمد. ازسوی دیگر، با برگردان آن به فارسی باوجود فاصله پنجاه‌ساله از زمان تألیف آن به دلیل فقر منبع و نیز غنای اثر به سرعت از سوی محافل فکری – دانشگاهی موردتوجه قرار گرفت، تاآن‌جاکه گویا به این اثر هیچ اشکالی وارد نیست. ایده اصلی کتاب این است که باوجود تحولات سیاسی درطی پانصد سال، سنت‌گرایی ناواقع‌گرایانه بر سیاست خارجی ایران حکم‌فرما بوده است. ادعای اصلی این مقاله آن است که ضمن خوانش انتقادی آن، اشکالات محتوایی و ضعف نظری آن روشن شود. محافظه‌کاری جوهر نظریه اوست که همراه با عقلانیت سرد چهارچوبی می‌دهد که حتی حرکت‌های استقلال‌طلبانه مطرود شناخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: روابط خارجی، سیاست خارجی ایران، صفویه، پهلوی اول، تاریخ ایران.

* استادیار گروه مطالعات اجتماعی، دانشگاه امام حسین (ع)، تهران، ایران، behestaniam@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۱

۱. مقدمه

سیاست خارجی ایران حوزه مطالعاتی است که از فقر مطالعاتی تاریخی رنج می‌برد. نگاهی به پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در حوزه تألیف، از میان کم‌تر از پانزده عنوان کتاب تاریخی، تنها پنج عنوان به صورت تاریخ تحلیلی اختصاصی روابط یا سیاست خارجی نگارش یافته‌اند. کتاب تاریخ روابط خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول به لحاظ تاریخی مقدم بر کتاب‌های تحلیل تاریخی سیاست خارجی ایران: از آغاز تا امروز (فرمانفرمایان ۱۳۵۵)، چهارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران (رمضانی ۱۳۸۱)، الگوهای تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ایران: بررسی مقایسه‌ای دوران پهلوی و جمهوری اسلامی (موسوی‌نیا ۱۳۹۲)، و رئالیسم ایرانی: تحلیل نظری روابط خارجی ایران از دولت صفوی تا سقوط پهلوی (موسوی‌نیا ۱۳۹۴) است.

اهمیت کتاب رمضانی (تجدیدچاپ: ۱۳۹۹) به دو مؤلفه است. نخست به سبقت آن بازمی‌گردد که به لحاظ زمانی اولین پژوهش تفصیلی و علمی بود که در باب تاریخ روابط خارجی ایران به قلم درمی‌آمد و دیگر این که نویسنده کوشید یک نظریه بومی استخراج کند.

سؤال اصلی رمضانی این بود که چه تداوم‌ها و تکرارهایی در تاریخ سیاست خارجی ایران وجود دارد؟ قضاوت کلی او از روابط خارجی شاهان (از صفویه تا پایان پهلوی اول) این بود که اگرچه دستاوردهایی داشتند، ولی در مجموع موفق نبودند. آیا شکست‌های تکراری دلایل تکراری داشتند یا هر دوره دلیل انحصاری داشت؟ اگر تکراری بودند، چه منابع و زمینه‌هایی سبب بازتولید آن در زمان‌های مختلف تاریخی می‌شدند؟

در این مقاله، پس از معرفی ادعا و ایده کلی کتاب، در دو بعد صوری و محتوایی، این پژوهش مورد نقد و ارزیابی قرار خواهد گرفت. برای این منظور، از روش توصیفی — تحلیلی استفاده شده است.

۲. معرفی کتاب

روح‌الله رمضانی (۱۳۰۶-۱۳۹۴)، متولد تهران، بعد از اخذ کارشناسی حقوق و علوم سیاسی از دانشگاه تهران برای ادامه تحصیل به آمریکا می‌رود. توجهی به مجموعه آثار وی این را نشان می‌دهد که مطالعات روابط خارجی در منطقه غرب آسیا خصوصاً سرزمین مادری، ایران، برای او موضوعیت داشته است. از جمله این آثار می‌توان به ایران انقلابی: چالش و پاسخ در غرب

ناواقع‌گرایی در سیاست خارجی ... (مجید بهستانی) ۱۲۳

آسیا، خط شمالی: ایران، افغانستان، ترکیه، شورای همکاری خلیج فارس: سابقه و تحلیل، و چهارچوب تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران اشاره کرد. کتاب موردنظر تاریخ سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول (۱۷۹ تا ۱۳۲۰ ش) (۱۳۹۹) با عنوان اصلی سیاست خارجی ایران: ملتی در حال توسعه در مناسبات جهانی در سال ۱۹۶۶ نخستین بار در آمریکا به انتشار رسید. در ایران این کتاب با ترجمه روح‌الله اسلامی و زینب پزشکیان در ۳۷۳ صفحه از سوی نشر نی وارد بازار گردیده است.

۱.۲ الگوی نظری سیاست خارجی

به نظر رمضانی، سیاست خارجی محصول اهداف، کنش‌ها، ابزارها، و نتایج در برابر دولت‌های دیگر است (رمضانی ۱۳۹۹: ۲۵). ولی صرف بیان این چهار عنصر به فهم کامل سیاست خارجی یک کشور یاری نمی‌رساند. باید با تحلیل انتقادی آن‌ها عقلانیت آن استخراج گردد. وی به ایده «نوسازی» وفادار است و برای او آن سیاست خارجی معقول و قابل دفاع است که متناسب با ظرفیت‌ها و ابزارها طراحی شده باشد (همان: ۲۶). نقد اصلی او به سیاست خارجی دولت‌های کوچک و نیز دولت‌های تاریخ ایران این بود که فاقد این خصیصه بودند.

رمضانی در طراحی الگوی تحلیلی خویش به «موقعیت» می‌رسد. منظور او از آن مجموعه عوامل داخلی، خارجی، انسانی، و غیرانسانی است که بر تصمیم دولت اثر می‌گذارند. همچنین، او یکی از خصلت‌های دولت‌های سستی با دولت‌های پیشرفته و مدرن را در نحوه تأثیر موقعیت بر تصمیمات برمی‌شمارد. برای همین، برای توضیح بیش‌تر روی داده‌ها واژگان جدیدی ابداع می‌کند. مانند سیاست خارجی در حال‌گذار، سیاست خارجی سستی، سیاست‌گذاران سستی، اهداف سستی، یا تکنیک‌های سستی دیپلماسی (همان: ۲۷-۲۸). وی می‌گوید ماهیت نوسازی بر تغییر است. شناخت ویژگی‌های موقعیتی سستی کشورها و تحلیل شرایط نوسازی آن‌ها می‌تواند محقق را به این نکته رهنمون کند که چه ویژگی‌هایی از سوی سیاست‌مداران در حال‌گذار کنار گذاشته شده‌اند و کدام ویژگی‌ها مانع عدم نوسازی می‌شوند؟ (همان: ۲۸). وی الگوی تحلیلی خود را «تعامل سه‌جانبه پویا» نام می‌نهد. سه عنصر این الگو عبارت‌اند از: موقعیت داخلی، موقعیت خارجی، و سیاست خارجی. کناکنش یا تعامل تودرتوی این سه در نهایت به صورت خروجی اصلی خود را بازتولید می‌کند (همان: ۲۹).

۲.۲ سنت‌گرایی و ویژگی‌های آن

رمضانی با به‌کارگیری این الگو متوجه می‌شود ذیل ایده سلطنت حتی در دوره مدرن سنت‌گرایی حاکم است و برای آن دو مشخصه قائل می‌شود. یکی آن‌که قدرت سیاسی حول قدرت متمرکز فردی در سرزمینی پهناور بازسازی می‌شود، به نحوی که فردیت همه ارکان قدرت و سیاست‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. همه امور مملکتی از مسائل امنیتی و نظامی گرفته تا فرهنگ و اقتصاد از ضعف یا قدرت شخصیتی شخص حاکم تأثیر می‌پذیرفتند.

خصلت دوم مهم‌تر از اولی است. تقریباً همه حاکمان در جست‌وجوی اهدافی بودند که فراتر از امکانات و توان کشور بود. عموماً نیز آن اهداف با کمک جنگ تعقیب می‌شدند. ویژگی جنگ این است که برای رسیدن به پیروزی همه توان کشور می‌بایست بسیج گردد. این سبب می‌شود که «ناواقع‌گرایی» ویژگی اصلی سنت‌گرایی سیاست خارجی در ایران تلقی شود. این گریز از واقع‌گرایی صرفاً به دوران اوج اقتدار ایرانی بازمی‌گشت، حتی در ایام فترت و سستی مانند زمانه فتحعلی‌شاه و محمدشاه قاجار هم جنگ‌های بیهوده‌ای در گرفت که به ضعف بیش‌تر دولت مرکزی و جدایی بخش‌های بزرگی از خاک میهن انجامید.

نویسنده در نقد دوران مشروطه به ظهور ملی‌گرایی نزد سیاست‌مداران ایرانی اشاره می‌کند. از نظر وی، این امر در ظاهر امری مثبت بود، ولی هم‌چنان ناواقع‌گرایی گریبان‌گیر این نسل جدید از سیاست‌مداران بوده است. یک‌سان‌پنداری شاه و دولت در تعیین تصمیمات روابط خارجی خصیصه دوران گذشته بود. در مشروطه، هرچند به لحاظ حقوقی با کمک نهاد مجلس شورای ملی اختیارات فردی محدود گردید، ولی اصرار بیش از حد و خارج از توان «استقلال کامل» در عمل به تداوم سنت ناواقع‌گرایی یاری رساند. برای نمونه، در کوران جنگ جهانی اول، که روس‌ها بخشی از خاک ایران را اشغال کرده بودند، ملی‌گرایان رسماً اعلام سیاست بی‌طرفی کردند و این درحالی بود که در مذاکرات پشت‌پرده دیپلماتیک، کشورهای مداخله‌گر یعنی روسیه، انگلستان، و عثمانی اعلام کرده بودند که به این سیاست پای‌بند نخواهند بود. به نظر نویسنده، سیاست درست یا واقع‌گرایانه آن بود که در آن مقطع زمانی ایران هم‌پیمان متفقین می‌شد تا خاکش از غارت‌گری در امان می‌ماند. دلیل این ناواقع‌گرایی آن بود که در آن دوره نیروهای قدرت‌مند مجلس کسانی بودند که از رفتارهای پیشین روس‌ها و انگلیسی‌ها در قبال ایران ناراضی بودند و گرایش به آلمان داشتند. پیروزی‌های ابتدایی متحدین سبب تقویت این احساس شد که به آلمان به عنوان یک منجی یا موازنه‌گر رویاوارند یا حداقل با اعلان بی‌طرفی مانع موفقیت جبهه متفقین بشوند. بدتر آن‌که دولت آلمان در مذاکرات محرمانه با وزیر خارجه ایران گفته بود که نمی‌توان به لحاظ تسلیحاتی کمکی به ایران داشته باشند.

۳.۲ برآمدن رضاخان؛ تحولات دیپلماتیک و سیاست همسایگی خوب

تحولات جهانی جنگ جهانی اول به‌گونه‌ای پیش رفت که به‌نفع ملی‌گرایان داخلی بود. با قدرت گرفتن جریان ملی‌گرایی و تضعیف نهاد دربار، رضاخان با کودتای مستظهر به این جریان به‌سلطنت می‌رسد. منافع روس‌ها و انگلستان به‌نحو شگفت‌انگیزی مشترکاً به این جمع‌بندی رسیده بود که یک دولت مرکزی قوی روی کار بیاید. در نتیجه، آن‌ها سیاست عدم مداخله را پیش گرفتند (همان: ۲۳۸). درسایه همین تحولات، جریان ژرمنوفیل می‌تواند در دربار ایران قدرت بگیرد. از نظر رضائی، سخت‌ترین تصمیم برای رضاخان تنظیم روابط خارجی با همسایه شمالی بود، زیرا آن‌ها مدت یک قرن به سیاست متجاوزانه به ایران خو گرفته بودند. انعقاد قراردادهای تجاری به‌منظور خریدن زمان تا موقع قدرت گرفتن واقعی دولت مرکزی سیاست اصلی شاه شد. حرکت به‌سوی صنعتی شدن، تقویت زیرساخت‌های عمرانی، یا بهبود موازنه تجاری ازجمله آن سیاست برای قدرت گرفتن دولت مرکزی با هدف خلاصی از وابستگی سیاسی-اقتصادی به روس‌ها و نیز انگلیسی‌ها به‌حساب می‌آمد. هم‌چنین، از ابزارهای دیپلماسی به‌صورت هوشمندانه‌تری بهره‌برداری گردید. برای نمونه، اعطای امتیاز شیلات به‌منظور بازپس‌گیری بندر انزلی انجام گرفت.

دربارهٔ بریتانیا، کم‌تر از روس‌ها، ولی مشکلات عدیده‌ای بود، درحالی‌که آن‌ها حامی خارجی اصلی دولت مرکزی جدید شده بودند. وجود امتیاز کاپیتولاسیون، قرارداد نفت داری، و نیز حاکمیت بر بحرین از اصلی‌ترین نقاط اختلاف نظر بود. رضاخان کوشید با روش‌های نوین دیپلماتیک و قضایی از بریتانیا امتیاز بگیرد. مثلاً اعطای بعضی از امتیازات به روس‌ها و آلمان‌ها برای واداشتن لندن به نرمش نشان‌دادن یا تأخیر بسیار زیاد در تصویب قرارداد حق عبور هوایی از آسمان ایران ازجمله این تصمیمات بود. البته در قضیهٔ بحرین صرفاً به تذکرات شفاهی اکتفا شد که نشانهٔ دوری از ملی‌گرایی متعصب بود، زیرا ارزیابی توان ملی آن بود که نمی‌شد بر بحرین حاکمیت کامل اعمال کرد.

به‌گفتهٔ رضائی، به‌جهت تمرکز بر تنظیم سیاست استقلال‌جویانه در برابر مسکو و لندن، رضاشاه درقبال همسایگان از سیاست «همسایگی خوب» پیروی کرد. از نظر وی، تعصبات مذهبی یا قومی، که پیش‌ازاین بر روابط خارجی ایران سایه انداخته بود، دربارهٔ افغانستان، ترکیه، و عراق از سوی رضاشاه کنار گذاشته شد. در سیاست همسایگی خوب تعصب بر ادعاهای سرزمینی قبلی کم‌رنگ می‌شود تا محوریت برای حل و فصل مخاصمات مرزی و سرزمینی گفت‌وگوها و توافقات دیپلماتیک باشد.

باین‌حال، نویسنده می‌نویسد رضاشاه نیز نتوانست کاملاً از سیاست خارجی سستی پوست‌اندازی کند و خود را در تنظیم روابط با قدرت‌های بزرگ نشان داد. مشکل آن‌جا بود که ذهنیت پایدار ایرانی، که نگران دو رقیب روس و انگلیس جهت اعمال نفوذ و نقض حاکمیت ملی بود، هم‌چنان حفظ شده بود، ولی این بار به‌جهت موازنه قوا به آلمان به‌مثابه قدرت سوم روی آورد. بازگذاشتن دست آلمانی‌ها در داخل کشور در قالب انواع همکاری‌ها و قراردادهای و سپس اعلام موضع بی‌طرفی در بحبوحه جنگ جهانی بدترین تصمیمی بود که ایران می‌توانست اتخاذ کند، زیرا این سبب تأیید این تصور نزد جبهه متفقین شد که ایرانی‌ها با این سیاست به‌دنبال حمایت از جبهه دشمن هستند. به‌دنبال اعتراض روس‌ها و انگلیسی‌ها مبنی بر اخراج آلمانی‌ها از کشور، رضاخان به سیاست دفع‌الوقت متوسل می‌شود و چنین نتیجه می‌گیرد که استقلال‌طلبی مطلق هدفی غیرواقعی و آرمان‌گرایانه است که شاه در جست‌وجوی آن به آلمان نزدیک می‌شود، ولی درنهایت به نقض کامل حاکمیت ملی منتهی می‌شود.

۳. نقد و ارزیابی ترجمه

چیش و ویرایش این اثر ستودنی است. در ترجمه آن، لغات غیرفارسی کم به‌کار رفته است و جملات سلیس و روان هستند. احتمالاً برگردان فارسی بازتابی از همین ویژگی در متن اصلی است. درازه‌گویی و مغلق‌گویی مشاهده نمی‌شود. این ویژگی در سطح تحلیل خرد یعنی کلمات و جملات در سطح تحلیل کلان یعنی فصل‌بندی‌ها هم حضور دارد. بازه زمانی بعضی از فصول با یک‌دیگر هم‌پوشانی دارد، اما نویسنده تلاش کرد با جداسازی موضوعی، ذهن مخاطب دچار آشفتگی و اختلاط در مطالب نشود (برای نمونه، بنگرید به فصول ۳ و ۴، یا فصول ۶ و ۷، یا فصول ۹، ۱۰، ۱۱ و ۱۲). در یک مورد خطای ترجمه مشاهده شد: برگردان حسین علاء به حسین اعلا، از سیاست‌مداران شهیر ایرانی (برای نمونه، بنگرید به رمضانی ۱۳۹۹: ۲۵۰، ۲۵۶).

۴. نقد و ارزیابی شکلی

نگارش علمی نیز به‌خوبی صورت پذیرفته است. مطالب ژورنالیستی یا واژگان غیرعلمی مشاهده نمی‌شود. هم‌چنین، این که در هر بند صرفاً یک مطلب بیاید به‌درستی رعایت شده است. شاید بعضی ایده‌ها، از جمله الگوی نظری پژوهش، چندین بار به مخاطب، به‌فراخور مطلبی جدید، تکرار شود، ولی این به‌نحوی ملالت‌بار یا توضیح زاید بیان نشده است. ترتیب و ترتب موضوعات تاریخی نیز رعایت شده است و سیر تاریخی به‌خوبی پیش می‌رود.

در بخش کتاب‌شناسی هم رمضانی به دایره وسیعی از منابع رجوع کرده است. باتوجه به تسلط به زبان مادری، وی توانسته از منابع انگلیسی و فارسی به‌خوبی استفاده کند. البته اشکالی که می‌توان در این باره گرفت این است که دایره منابع به کتاب و مقالات محدود شده است. در صورت مرور اسناد و گزارش‌های تاریخی، خصوصاً آن دسته از اسناد محرمانه، که به دلیل گذشت زمان ذیل قانون آزادی اطلاعات طبقه‌بندی شده، احتمالاً اثر فعلی از غنای بیش‌تری برخوردار می‌شد. باوجود این، طرح نظری که او در کتاب دنبال می‌کند متوقف به آن منابع نبوده است، ولی احتمالاً می‌توانست قضاوت و طرح نهایی او را دقیق‌تر کند.

اشکال دیگر کثرت منابع درجه دوم و سوم تاریخی است. خصوصاً در فصول ابتدایی این نقیصه بیش‌تر مشاهده می‌شود که آن‌ها به دوران صفویه تا قبل از مشروطه مربوط می‌شوند. برای نمونه در صفحه ۵۶ از کتاب خانم لمبتون از فریزر نقل‌قولی می‌کند که هر دو منابع درجه دوم به حساب می‌آیند. درباره نامه‌های ردوبدل شده میان شاهان صفوی و عثمانی و مطالب پیرامون آن، به آثار کسانی هم چون بیانی، هورویتز، چو، کروسینسکی، نفیسی، جرج کرزن، یا راولینسون ارجاع داده شده است (برای نمونه، بنگرید به همان: ۴۵-۶۵). در فصول پایانی این نقیصه رنگ می‌بازد.

۵. نقد و ارزیابی محتوایی

بعد از معرفی محتوای اثر لازم است به جهت مستندات تاریخی و قوت استدلال و تحلیل بررسی شود. ایده اصلی کتاب حول مفاهیم واقع‌گرایی، سنت‌گرایی، ناعقلانیت، و تعصب‌های کور بازسازی شده است که مورد به مورد مورد نقادی تاریخی قرار خواهند گرفت.

۱.۵ تعصب‌های فکری و مذهبی شاهان

شاه عباس سیاست‌مداری واقع‌گرا بود که هم در سیاست خارجی اولویت‌ها را به درستی تشخیص می‌داد و هم فارغ از مناسبات قبیلگی و با استفاده از سلاح‌های به‌روز ارتش نوینی ایجاد کرد، ولی اشکالات او در مدیریت قدرت داخلی از جمله حذف جانشینان احتمالی عملاً به تضعیف نهاد قدرت انجامید (همان: ۴۷). این سیاست کینه‌توزانه و خودخواهانه متأسفانه به عنوان رسم عرفی تا زمان قاجار باقی ماند و نهاد قدرت پی‌درپی تضعیف می‌شد (همان: ۵۱-۵۲). نویسنده یکی دیگر از عوامل تضعیف نهاد دولت در عصر صفوی را «تعصب شیعی» می‌داند. اما برای توضیح آن هیچ مثال تاریخی روشنی نمی‌آورد و فقط به این اکتفا می‌کند که

مذهب شیعه مردم را از ارتباط با اروپا نهی و به انزوای ذهنی تشویق می‌کند (همان: ۴۸). بهتر بود رمضانی فهم ضمنی خود از بعضی حوادث تاریخی را به صورت مستدل و مستند بیان می‌کرد تا زمینه ارزیابی و قضاوت راحت‌تر فراهم می‌شد. این درحالی است که هم‌اکنون با یک ادعای سست مواجه هستیم. در هیچ‌جای این اثر تحقیقی تعریفی از تعصب شیعی نمی‌شود و خواننده با حدس و گمان‌های خودش وانهاده می‌شود.

۲.۵ تحولات جهانی و ضعف قوه سیاسی داخلی در قرن نوزدهم

ایران در قرن نوزدهم با یک تفاوت بزرگ نسبت به قرون شانزدهم تا هجدهم مواجه می‌شود و آن تفاوت معظم در محیط خارجی است. در داخل، هم‌چنان نظام سلطنتی وحدت‌بخش سیاسی است، ولی بحران جانشینی، استبداد، نبود هم‌بستگی اجتماعی، یا مشکل وفاداری هم ویژگی‌های پایدار این نظام سیاسی به حساب می‌آید (همان: ۵۵)، ولی درمقابل نزاع قدرت‌های استعمارگر اروپایی به غرب آسیا از جمله ایران و عثمانی منتقل شده است. به عبارت دیگر، منطقه شاهد موازنه قوای قدرت‌های اروپایی گردیده بود.

در این دوره، کشور آسیب‌های فراوان دید که برای آن سه دلیل بیان شده است؛ یکی نگه‌داشتن ولی‌عهدان و وارثان احتمالی تاج و تخت در حرم‌سراها، دیگری دورکردن آن‌ها از پایتخت و استقرار در تبریز که سبب دورشدن آن‌ها از اتفاقات دربار و تربیت برای کشورداری می‌شد، و دیگر باور به «خرافات شیعی» (همان: ۵۷). این‌که شاهان و شاه‌زادگان برای خود حرم‌سرایی تدارک می‌دیدند بی‌شک ضعف بزرگی برای نهاد قدرت به حساب می‌آمد، ولی شاه‌زادگان به خصوص ولی‌عهد تحت تربیت خاص مربیان و معلمان جهت علم‌آموزی و آشنایی با امور مملکت می‌شدند. برای نمونه، ناصرالدین‌شاه در تبریز شاگرد امیرکبیر به حساب می‌آمد که بعد از رسیدن به قدرت، او را با خود به تهران آورد. هم‌چنین، برخلاف مفروض نویسنده، تبریز محل عیش و نوش ولی‌عهد به حساب نمی‌آمد که اگر چنین نیتی متصور بود، می‌بایست محل استقرار ولی‌عهد را به شهرهای دیگری مانند فارس یا کرمان قرار می‌دادند. کمالین که در کتاب تقی‌زاده به نقل از محمدعلی‌شاه آمده است که در دوران ولی‌عهدی در کرمان می‌بودم، زیرا آن‌جا مردم حرف‌گوش‌کن هستند ولی تبریزیان اهل سیاست و سروصدا هستند و نمی‌توان هر کاری کرد (تقی‌زاده ۱۳۷۹: ۷۷). این ولایت به دلیل هم‌مرزی با امپراتوری عثمانی و امپراتوری تزار روسیه و نیز به عنوان معبر به اروپا نقطه‌ای سوق‌الجیشی، سیاسی، و پرحادثه به حساب می‌آمد. بسیاری از شخصیت‌های مهم سیاسی و فکری قاجاری از این خطه برخاستند؛ هم‌چون

محمدطاهر صاحب روزنامه/ختر، میرزاهدی زعیم‌الدوله صاحب روزنامه حکمت، میرزایوسف مستشارالدوله، میرزاصادق مستشارالدوله، زین‌العابدین مراغه‌ای، میرزافتحعلی آخوندزاده، سیدحسن تقی‌زاده، محمدامین رسول‌زاده، محمدعلی تربیت، سیدحسین عدالت، یا میرزاحسن رشدیه. جالب است که اغلب کسانی که به‌عنوان سفیر و نماینده دربار به فرنگ اعزام می‌شدند به منطقه آذربایجان تعلق داشتند. فرهنگ اجتماعی مردم نیز، همان‌طور که در نقل‌قول از محمدعلی‌شاه آمده است، هشیار، مقاوم، و سیاسی به حساب می‌آمد. اما در باب خرافات شیعی، هم‌چون دفعه پیشین، نویسنده به مورد یا شاخص خاصی اشاره نمی‌کند تا منظورش دقیقاً روشن گردد. در نتیجه صرفاً یک ادعا و قابل‌ارزیابی و بحث نیست.

۳.۵ نمودهای ناعقلانیت در سیاست خارجی ایران

در هنگام معرفی الگوی سستی، رضوانی سه نمود یا ویژگی را برای تشخیص آن معرفی می‌کند که در سنت پادشاهی ایران یافت می‌شود. این اقدامات و تصمیمات به دلیل دوری از امکانات و تدبیر بیش‌تر به تضعیف نهاد قدرت منجر می‌شد. آن سه مورد عبارت‌اند از: لشکرکشی، استقلال‌جویی، اعلان سیاست بی‌طرفی.

۱.۳.۵ لشکرکشی به مثابه امری غیرعقلانی

رضوانی در عمل از هرگونه لشکرکشی ولو به جهت بازپس گرفتن بخش‌های جداشده از خاک ایران انتقاد می‌کند و در پاره‌ای از موارد با کنایه آن را ابلهانه و از روی شهوات شاهانه ترسیم می‌کند. برای نمونه، آن‌جاکه از تلاش شاهان قاجار برای بازپس‌گیری هرات، یعنی تمامی افغانستان، به خاک کشور سخن می‌گوید، آن را غیرعقلانی جلوه می‌دهد:

ارتش [محمد] شاه نشان داد که از یک ارتش نامنظم شرقی و بی‌بهره از تمام جنگ‌افزارهای مدرن نیز ناکارآمدتر است. شمشیرزنان افغان مهاجمان ایرانی را عقب راندند ... روحیه الحاق‌گرایی ناصرالدین‌شاه از نیاکانش کم‌تر نبود ... نیروهای بریتانیا جزیره خارک را اشغال کردند و ارتش ایران را، که بسیار وحشت‌زده به پشت کوه‌ها گریخته بودند، از پا درآوردند (رضوانی ۱۳۹۹: ۷۲).

به نظر وی، افسانه «ایران بزرگ» و حسرت امپراتوری پهن‌آور گذشته پس‌زمینه سیاست خارجی همه سلاطین بوده است. «ایران با گذشته همیشه‌حاضر و افتخارات افسانه‌ای‌اش زندگی می‌کرد» (همان: ۸۸)، ولی نتیجه آن اقدامات همواره به کوچک‌تر شدن سرزمینی و تحقیر روحیه ملی می‌انجامید (همان: ۷۴). قلم تحقیرآمیز او از روایت ساده تاریخی عبور کرده است.

۲.۳.۵ استقلال جویی به مثابه امری غیرعقلانی

موضوع مهم دیگر این است که رمضانی ایده «استقلال کامل» را برای دنیای جدید، به‌طور خاص در مورد ایران، امری غیرممکن در نتیجه پی‌گیری آن در سیاست خارجی خلاف عقلانیت معرفی می‌کند. برای نمونه، او می‌گوید سیاست‌مداران نوین ایرانی، تحصیل‌کرده فرنگ، اگرچه از تعصبات مذهبی و ناآگاهی دور بودند، ولی ناواقع‌گرایی در الگوی جدیدی از آرمان‌گرایی بازتولید شد. گریز از واقعیت یعنی ندیدن امکانات و شرایط از سوی نمایندگان مجلس شورای ملی، در زمانی که انگلستان قدرت و نفوذ روسیه در ایران را در معاهده ۱۹۰۷ به‌ناچار پذیرفت، ولی طرف ایرانی خواهان حفظ «استقلال کامل» بوده؛ خواسته‌ای بود که به تحریک روس‌ها علیه بنیان مجلس شورا و تسخیر دربار انجامید (همان: ۱۴۳). به عبارت دیگر، اگر نمایندگان ضعف قدرت مرکزی و تحولات بین‌المللی را درک می‌کردند، از سرشاخ‌شدن با روس تزاری پرهیز می‌کردند و با اجرای سیاست‌های درست (احتمالاً موازنه مثبت)، بهانه و زمینه لازم برای دخالت آن‌ها را فراهم نمی‌کردند. وی به مصدق هم خرده گرفت و سیاست ملی‌گرایی او را ناعقلانی توصیف کرد، زیرا با توانایی‌های ایران و اقتضائات و شرایط وقت خارجی هماهنگی نداشت و بیش‌تر خیال‌پردازی بود (همان: ۳۶۲).

گمان می‌رود رمضانی در این نگاه خود افراط می‌ورزد، تا آن‌جا که تصمیمات تندروانه و آنگلو فیل و ثوق الدوله، از جمله امضای قرارداد ۱۹۱۹، را نشانه دیپلماسی حرفه‌ای، تصمیماتی غیرشخصی و در جهت «بیشینه‌کردن منافع ایران» معرفی می‌کند (همان: ۲۰۳-۲۰۴). این درحالی است که به دنبال خصومت‌ورزی غیرمنطقی و شدید او نسبت به شوروی بلشویکی، که به تازگی دست دوستی به سمت دولت مرکزی ایران دراز کرده بودند، و داوطلبانه بعضی از امتیازات استعماری تزاری‌ها را ملغی کرده بودند، شرایط کشور به سمت تجاوز مجدد روس‌ها به خاک کشور این بار با پرچم ارتش سرخ نزدیک شده بود. نگران‌کننده آن‌که به لرد کرزن و وثوق الدوله بابت امضای آن معاهده این اشکال را می‌گیرد که متوجه عمق احساسات ملی‌گرایانه، که سراسر آسیا را فراگرفته بود، نشده بودند (همان: ۲۰۴). این یعنی به‌طور ضمنی اصل مفاد معاهده مورد تأیید قرار می‌گیرد. کما این‌که به مشیرالدوله خرده می‌گیرد که چرا از درخواست لندن برای عزل افسران روس از ارتش ایران استنکاف کرد که به عزلش منجر شد (همان).

۳.۳.۵ اعلان سیاست بی‌طرفی به مثابه امری غیرعقلانی

به نظر رمضانی، اشکال دیگر به اعلان سیاست بی‌طرفی در هنگامه جنگ جهانی اول بازمی‌گردد. احمدشاه قاجار اقتدار نداشت و رشته کار در دستان سیاست‌مداران مشروطه‌خواه بود. در آن برهه، بخش‌هایی از خاک ایران تحت اشغال روس‌ها بود. نخست‌وزیر مستوفی‌الممالک و دیگران از ابتدا سمت سیاست بی‌طرفی را گرفتند و کوشیدند با مذاکرات متعدد، طرف‌های روسی، انگلیسی، و ترکی را متقاعد کنند که خاک ایران محل جولان‌بازی قدرت‌های بزرگ قرار نگیرد. سفرای همه این کشورها ضمن احترام به حاکمیت ملی کشور هیچ‌گونه تضمینی به عدم تجاوز به خاک ایران ندادند. باین حال، ایران رسماً اعلان بی‌طرفی کرد. سؤال رمضانی این است که چرا بعد از گفت‌وگوهای طولانی با طرف‌های درگیر که برای حاکمان مشخص شد طرف‌ها هیچ‌گونه احترامی به تمامیت ارضی کشور ندارند و در نتیجه سیاست بی‌طرفی شکست خواهد خورد، در عین حال، بر آن پافشاردند؟ (همان: ۱۴۶). به نظر او، راه حل جای‌گزین تنها اتحاد با یکی از جبهه‌های متفقین یا متحدین می‌بود. آیا برای نویسنده روشن است که اعلان طرف‌داری از یکی از طرفین درگیری به حفظ مرزهای ایران کمکی می‌کرد؟ (همان: ۱۶۰). آیا به نظر نمی‌رسد دلیل آسیب دیدن کشور در جنگ جهانی نه اتخاذ سیاست بی‌طرفی، بلکه فروپاشی نظام سیاسی و ضعف ارتش ملی بود؟ هرچند در ادامه مشروطه‌خواهان ملی‌گرا به دلیل خصومتی که از روس‌ها و انگلیسی‌ها داشتند تصمیم گرفتند مخفیانه از جبهه متحدین (دول محور) حمایت کنند، رفت‌وآمدها و تصمیمات آن‌ها از چشم جبهه متفق دور نماند و بهانه تجاوز به خاک کشور فراهم شد (همان: ۱۶۱).

اگرچه رمضانی در میان سیاست‌مداران ایرانی بیش‌ترین احترام را برای رضاشاه دارد، از این جهت که براساس دغدغه نویسنده بیش‌ترین توجه به عقلانی‌سازی و واقعی‌سازی روابط خارجی توسط او صورت گرفته است، در نهایت او را نیز مورد شمت قرار می‌دهد که چرا به «سیاست بی‌طرفی» تن داد؟ به نظر او، این سیاست صرفاً از روی احساسات قدیمی بیگانه‌هراسی ایرانیان برمی‌خاست (همان: ۳۳۷).

زمانی که رضاشاه برای رهایی استقلال کشور از سایه قدرت‌های روسی و انگلیسی به آمریکا و آلمان پناه برد، خیلی زود از آن‌ها فاصله می‌گیرد، زیرا آن‌ها را پناهگاه‌های مطمئنی تشخیص نمی‌دهد. این میزان از سهل‌انگاری مورخ در دیدن واقعیت‌ها تعجب‌برانگیز است. ایرانیان در سده پیش از این آماج زخم‌های کاری متعدد ارضی، مرزی، و امتیازی بوده‌اند که هرگونه رفتار و رابطه بعدی آن‌ها با قدرت‌های خارجی خصوصاً کشورهای نام‌برده

نمی‌توانست فارغ و غافل از آن‌ها تنظیم شود. نویسنده خود کمی جلوتر از خیانت و دروغ‌گویی آلمانی‌ها به ایران در جنگ جهانی دوم پرده برداشت که هیتلر طی یک موافقت‌نامه پنهانی پهنه ایران را به شوروی واگذار می‌کند (همان: ۳۳۸).

۴.۵ اندیشه رمضانی در محک تاریخ

ولی سؤال این است که به‌دلیل موقعیت جغرافیایی (Geopolitics) خاص ایران و نیز ضعف در نهاد قدرت، اتخاذ تصمیمات عاقلانه، با ملاک و معیار رمضانی امکان‌پذیر بود؟ درعمل خیر. این یعنی شاه، نخست‌وزیر، یا نماینده مجلس شاید در مواردی بتوانند واقع‌بینانه تصمیمی متناسب با منافع ملی بگیرند، ولی این نمی‌توانست روند یا قاعده همیشگی باشد، زیرا با مداخلات بیگانگان، درکنار خامی سیاست‌مداران، عملاً شیرازه امور از مسیر طبیعی خارج می‌شد.

به این دو نمونه توجه کنید. نویسنده می‌آورد که با پیروزی بلشویک‌ها سیاست‌مداران مشروطه‌خواه ارتباط درستی با قدرت جدید سرخ برقرار کرده بودند که همه‌چیز با احترام به منافع ملی ایران درحال پیش‌روی بود. اما با روی کار آمدن وثوق‌الدوله انگلوفیل و تصمیمات غلط او تنش و دشمنی با همسایه شمالی به‌اوج رسید و بیهوده سیاست خارجی کشور تحت تأثیر قرار گرفت. کار به آن‌جا رسید که کلومیتسف، نماینده شوروی در ایران، در جزیره آشوراده به‌قتل رسید. بعد هم با امضای قرارداد ۱۹۱۹ در جست‌وجوی افزایش قدرت انگلیسی‌ها در ایران بود (همان: ۱۸۵-۱۸۶). در نمونه دیگر، زمانی که پس از وثوق، مشیرالدوله سکان دولت را برعهده گرفت، کوشید تعادلی درخصوص دو کشور ایجاد کند و علی‌القاعده باتوجه به تخاصم نخست‌وزیر پیشین با روس‌ها، حسن رفتارهایی نسبت به آن‌ها رواداشت. مجموعه این اقدامات سبب برانگیختن شک در انگلیسی‌ها شد. آن‌ها خواستار اخراج افسران روس از ارتش ایران شدند. با مقاومت مشیرالدوله، با فشار بر شاه، آن‌ها موفق شدند او را از کرسی صدارت به‌زیر بکشند (همان: ۲۰۱-۲۰۲).

۵.۵ ابهامات روابط خارجی دوره رضاخان

رمضانی در تحلیل دوران رضاخان سخت‌گیری کم‌تری دارد و بعضی از نکات را یا با ادعای کلی یا با دلایل غیراقناعی عبور می‌دهد. دلیل اجماع روسیه و انگلستان بر روی رضاخان چشم‌پوشی از شیخ خزعل از سوی انگلستان به‌نفع رضاخان، لغو کاپیتولاسیون، قرارداد جدید نفتی، راه‌آهن شمال-جنوب، یا پیمان سعدآباد ۱۳۱۶ ازجمله آن موارد به‌شمار می‌روند.

۱.۵.۵ اجماع در حمایت از دولت رضاخان

در ادامه همان منطق، رضاشاه شرایط بهتری داشت که بتواند سیاست درست و عقلانی اتخاذ کند، زیرا هم‌زمان با کودتای ۱۲۹۹ هم روسیه و هم انگلستان هرکدام به دلایل خاص خودشان از مداخله‌گری در ایران کوتاه آمدند و از روی کار آمدن «یک دولت قوی» حمایت کردند (همان: ۲۰۸، ۲۳۸). به چه جهت شوروی از حمایت از جنبش انقلابی جنگل دست می‌شوی؟ چه بده‌بستانی با دولت مرکزی انجام می‌گیرد؟ درحالی‌که پس از جنگ جهانی اول، قدرت‌های ظفرمند به دنبال تقسیم غنائیم و تحکیم مواضع جغرافیایی خویش هستند، چرا ناگهان ورق برمی‌گردد و از کشور بسیار راهبردی ایران چشم می‌پوشند؟ آیا برای این دو دولت خالی کردن عرصه به نفع رقیب سنتی خویش (روسیه، انگلیس، عثمانی، و ...) نگران‌کننده نبود؟ به چه حساب، در ساختار فروپاشیده قجری، صرف روی کار آمدن رضا میرپنج هم‌زمان و توأمان می‌توانست منافع ملی دو ابرقدرت شوروی و انگلیس را تأمین کند؟

به این گزارش تاریخی متضاد دقت کنید: سال ۱۹۱۰ م، در دوره احمدشاه، با فراخوان شوستر برای سامان‌دادن امور مالی کشور، روس‌ها به دسیسه و آغازیدن تجاوز به خاک کشور، سبب تعطیلی مجلس و ناکام‌ماندن هیئت آمریکایی شدند. به دلیل فضای اختناق و توطئه، حتی مطبوعات جرئت نمی‌کردند درباره مسائل خارجی چیزی بنویسند (اتحادیه نظام مافی ۱۴۰۰: ۳۹۵-۳۹۶).

در این تحقیق، کنکاش نمی‌شود که چه‌طور دو ابرقدرت وقت، که تا همین اواخر و از جمله در توافق ۱۹۱۹ تلاش داشتند ایران را تحت‌الحمایه ببرند، به ناگاه مشترکاً موافق خروج قوای نظامی از ایران و تضعیف متحدان قدیمی خویش، مانند شیخ خزعل و جریان پلیس جنوب برای انگلستان، یا صرف‌نظر از نفت شمال برای شوروی، شدند؟ این درحالی است که هم‌چنان سلطنت قاجاریه و احمدشاه روی کار بودند و صرفاً رضاخان به‌عنوان وزیر دفاع و بعد نخست‌وزیر جدید روی کار آمده است. چرا هیچ‌کدام از نخست‌وزیران سابق مانند قوام‌السلطنه، مستوفی‌الممالک، یا مشیرالدوله نتوانستند توأمان منافع دو قدرت را تأمین کنند؟ خصوصاً آن‌که دولت‌های پساکودتا با اتخاذ سیاست «قدرت سوم» با ادعای استقلال بیش‌تر از قدرت‌های روسی و انگلیسی به سمت ایالات متحد گرایش یافته بودند. آیا می‌توان پذیرفت که این دو کشور درحالی‌که در صحنه بین‌المللی با آمریکا درگیری داشتند به حضور سیاسی-اقتصادی آن‌ها در خاک ایران رضایت دادند؟ درحالی‌که با امتیاز انحصاری نفت شمال برای روس‌ها مخالفت شد، همین امتیاز به مدت پنج سال به یک شرکت آمریکایی استاندارد نیوجرسی واگذار

گردید. هرچند روس‌ها و انگلیسی‌ها نسبت به این امتیاز نفتی به آمریکا اعتراض کردند، دولت ایران با یک دعوی حقوقی اعتراضات را نادیده گرفت (رمضانی ۱۳۹۹: ۲۴۷). آیا پیش‌ازاین چنین امری سابقه داشته است؟^۱ حتی زمانی که دکتر میلسپو سکان امور مالی ایران را برعهده گرفت، این دو کشور یا استقبال می‌کنند یا مخالفت جدی نمی‌کنند تا دست او برای اصلاحات اقتصادی باز باشد. رمضانی این را نیز مدیون فضای بین‌الملل و سیاست حمایت‌گرانه از دولت مرکزی قوی برمی‌شمارد (همان: ۲۵۱). درواقع، روشن نیست که چرا دولت‌های پساکودتا توانسته بودند منافع ملی هر دو قدرت خارجی را تأمین کنند، به‌نحوی که از بسیاری از منافع دیگر خویش چشم‌پوشند که پیش‌ازآن، به‌بهانه آن موارد، بارها در امور داخلی دخالت کردند؟ در این باره، توجیه نویسنده جالب توجه است. به‌نظر او، حمایت شوروی از دولت کودتا ماهیت ایدئولوژیک داشت. در شوروی چنین تلقی شد که نیروهای سیاسی، که کودتا را رهبری کردند، به‌لحاظ فکری جزو جنبش‌های ملی ضدامپریالیستی به‌حساب می‌آمدند که با ایده‌های مارکسیستی - کمونیستی هم‌سوئی داشت (همان: ۲۸۱). ولی بیش‌تر از این توضیحی وجود ندارد که چرا باوجود فعالیت‌های ضدکمونیستی رضاخان، آن‌ها هم‌چنان به این دولت امیدوار بودند و چرا با نزدیکی او به آمریکایی‌ها مخالفت ایدئولوژیک نکردند؟

۲.۵.۵ لغو کاپیتولاسیون

دلیل لغو کاپیتولاسیون برای انگلستان نیز این‌گونه طرح می‌شود که با اصلاحات قضایی رضاخانی، نظام قضایی مدرن شکل می‌گیرد و بدین ترتیب، بهانه از دست دولت‌های خارجی گرفته می‌شود (همان: ۲۹۰-۲۹۱). در این‌جا نیز این قضیه مهم قضایی - سیاسی از قلم نویسنده به‌سهولت عبور می‌شود. نه‌فقط این مورد، در مواردی دیگر مانند حاکمیت بر بحرین یا الغای قرارداد نفتی ارزیابی سهل‌انگارانه مشاهده می‌شود:

هم‌چنین، در ارزیابی قرارداد جدید باید موقعیت قدرت ایران در آن زمان برابر بریتانیا را در نظر گرفت. اگر در این قرارداد بندهای نامطلوبی مانند دوره طولانی تمدید قرارداد وجود دارد، احتمالاً این بندها با استفاده از این عامل قدرت قابل توضیح است. درست است که شاه دیکتاتور بود و در لغو امتیاز داری شتاب‌زده عمل کرده و در بستن قرارداد جدید با بی‌دقتی پیش رفته بود، این واقعیت نیز وجود دارد که در قرارداد جدید، مذاکره‌کنندگان ایرانی و حتی خود شاه نمی‌توانستند به عامل قدرت، که محدودیت‌هایی برای پیچاندن دم شیر بریتانیا ایجاد می‌کرد، کاملاً بی‌توجه باشند (همان: ۳۰۲).

۳.۵.۵ احداث راه آهن شمال - جنوب

احداث مگا پروژه راه آهن شمال - جنوب در حالی از سوی رضای به سبب عدم استفاده از وام خارجی مورد ستایش قرار می گیرد (همان: ۲۷۲) که اولاً فشار مالیاتی سنگینی بر جای و قند وضع می شود که به بروز اعتراضات عمومی منجر می شود و مهم تر از این، این فشار نه برای تأمین منافع ملی، بلکه برای تأمین منافع راهبردی انگلستان برای مهار روسیه و حفظ هندوستان صورت گرفته بود.^۲

۴.۵.۵ سیاست همسایگی خوب و باز تنظیم رابطه با قدرت های بزرگ

در فصلی دیگر، روابط خارجی شاه با همسایگان تحت عنوان «سیاست همسایه خوب» مورد تحسین است (همان: ۳۰۵)، در حالی که به دلیل دیپلماسی ناتوان و اتخاذ سیاست «جلب نظر فوری و حداکثری» کفه ترازو در امتیازات مرزی و ارضی به نفع همسایگان سنگین بوده است^۳ (برای نمونه، بنگرید به همان: ۳۰۵-۳۲۴).

در دوران پهلوی اول، روس ها و انگلیسی ها اجازه می دهند یا همراهی می کنند تا سیاست ایران برای نزدیکی به قدرت سوم موفق گردد؛ چه در ابتدای امر که ایران به آمریکا نزدیک شد و چه در ادامه که آلمانی ها در حوزه های مختلف اداری، اقتصادی، صنعتی، و فرهنگی در کشور ریشه دوانیدند (برای نمونه، بنگرید به فصل ۱۲). با این حال، نگاه و تحلیل دقیقی از چرایی این امکان به خواننده داده نمی شود. در جایی گفته می شود که انگلیسی ها موافق حضور آلمانی ها بودند، چرا دولت ایران بنا داشت از آن ها در نیمه شمالی کشور بیش تر استفاده کند که حوزه نفوذ شوروی بود و به این ترتیب قدرت روسی تضعیف می شد. این تاحدی قابل قبول است، هر چند که روشن نمی کند آیا روس ها جهت شکست آلمانی ها کارشکنی کردند؟ اگر نه، که نویسنده چنین نظری دارد (برای نمونه، بنگرید به همان: ۳۲۸)، چه تحلیلی وجود دارد؟ از این بدتر، در جایی گفته می شود که دلیل همراهی حمایت گرایانه شوروی از حضور آلمانی ها در خاک ایران این بود که آن را «خیرخواهانه» می دانستند (همان: ۳۳۹). با چه منطقی در سیاست خارجی یا کدام سابقه در تاریخ روابط خارجی روسیه این توجیه قابل تبیین است؟

به هر روی، رضای می نویسد رضاشاه اقدامات عاقلانه دیپلماتیک را در سال های اول خوب جلو برد، به نحوی که به صورت دیپلماتیک و گام به گام نفوذ روس ها و انگلیسی ها در ایران کم تر شد، ولی در سال های بعدی و با نزدیکی و اتکای بیش از اندازه شاه به آلمانی ها ذیل سیاست قدرت سوم، عملاً ایران به اسیر و تحت نفوذ آن کشور تبدیل شد (همان: ۳۴۹). همین

وابستگی شدید به نیروی سوم جدید سبب شد تا در جنگ جهانی دوم، کشور نتواند به راحتی از چنگال آلمانی‌ها بگسلد و به ناچار، با به کارگیری سیاست دفع الوقت، شرایط به نفع قدرت‌های متفقین فراهم گردید که با تجاوز و اشغال کشور همراه شد.

۶. نقیض‌های تاریخی: اقدامات عاقلانه شاهان

نویسنده همواره کوشید تا بر ابعاد و نقاط غیرعقلانی در رفتار و تصمیمات شاهان تمرکز کند و آن را وارد الگوی نهایی خودش کند. این درحالی است که بسیاری از تصمیمات آن‌ها، که خردمندانه جلوه می‌کرد، در این اثر، به سرعت از آن عبور می‌شود. در ادامه چند نمونه معرفی می‌گردد.

۱. نادرشاه در حفظ رابطه دوستانه با روس‌ها (۱۱۱۱-۱۱۱۵ ش) زیرکی از خود نشان می‌دهد و این درحالی بود که بخش‌هایی از خاک ایران توسط آن‌ها اشغال بود، زیرا او می‌خواست برای مبارزه با عثمانی‌ها تمرکز ایجاد کند. در این رابطه دوستانه و البته موقت، روس‌ها از ایران حمایت نظامی کردند تا علیه عثمانی موفق شوند و نیز به دلیل پاره‌ای مشکلات داخلی بخش‌هایی از خاک اشغالی ایران را پس دادند (همان: ۴۲-۴۵). با فراغت از عثمانی، نادر به روسیه لشکر کشید و الباقی سرزمین‌ها را آزاد کرد.

۲. در زمان فتحعلی‌شاه، خاک ایران مورد تهدید لشکرهای فرانسه، روسیه، و افغانستان بود. در مقابل، انگلستان نیز نسبت به تهدیدهای این سه قدرت علیه هندوستان احساس نگرانی شدید داشت. از این رو، آن‌ها تقاضای اتحاد نظامی با ایران جهت مقابله با تهدیدها را داشتند (همان: ۶۲). این اتحاد دوام چندانی نداشت، زیرا احساس نگرانی انگلستان از هر سه به نحوی برطرف شد و در نتیجه تمایلی به ادامه اتحاد با ایران نداشتند. رفتار ایران، جدای از تحولات آتی، در حفظ تمامیت ارضی و دفع تهدیدات بیرونی، عقلانی به حساب می‌آمد.

با تضعیف نقش انگلستان، فتحعلی‌شاه از جهت روس‌ها هم‌چنان احساس نگرانی داشت. به علاوه این که آن‌ها گرجستان را از ایران جدا کرده بودند. او برای بازپس گرفتن گرجستان نیازمند قدرت خارجی جدیدی بود که انگیزه مقابله با روس‌ها را داشته باشد. فرانسه انگیزه کافی داشت. ولی جهت انگیزه آن‌ها ایجاد جای پا در ایران برای نفوذ در هند و در نتیجه مقابله با انگلستان بود (همان: ۶۳). در واقع، ایران می‌خواست هم تمامیت ارضی خویش را حفظ کند، هم ارتش خود را تقویت کند، و هم سرزمین‌های جدا شده به آن بازگردد.

باین‌حال، به‌دنبال معاهده تیلسیت، سیاست فرانسه از حمایت ایران تغییر کرد. شاید از این به بعد، اصرار شاه به بازپس‌گرفتن گرجستان عقلانی نبود، زیرا ارزیابی دربار وقت این بود که به‌تنهایی توان تأمین امنیت ارضی خویش را ندارد، چه برسد به این‌که برای الحاق سرزمینی اقدامی کند. زمانی‌که شرایط داخلی تغییر مثبتی نکرده بود، مثلاً تقویت توان نظامی و نیز قدرت‌های خارجی او را کنار نهاده بودند، دمیدن بر بوق جنگ اشتباه راه‌بردی به حساب می‌آمد که کشور را در موقعیت ضعیف‌تر قرار می‌داد.

۷. جنگ همیشه ناعقلانی است؟

ولی آیا هر مبارزه‌طلبی و جنگ‌افروزی برای حفظ مرزها یا الحاق‌گرایی خلاف منطق بوده است؟ ایران از قدیم‌الایام با عثمانی‌ها بر سر مسائل سرزمینی و مرزی درگیری داشته است. در این دوره، بر سر تصاحب تعدادی از شهرها و تعیین دقیق مرزی جنگ‌ها و آتش‌بس‌های مداومی میان طرفین شکل گرفت. معاهده ارزروم در همین زمینه انعقاد گردید. تاحدود بسیار زیادی مرزهای کنونی کشور محصول تنش‌ها و جنگ‌های همین دوره است که به حمایت قدرت‌های وقت اروپایی روسیه و انگلستان رسید. اگر آن جنگ‌ها به کاهش محدوده سرزمینی ایران منتهی می‌شد، علی‌القاعده رضای قضای می‌کرد که آن تصمیمات عقلانی نبوده است. ولی نتایج بیش از یک دهه جنگ‌طلبی برای حفظ تمامیت ارضی و الحاق مناطق جداشده درقبال عثمانی جواب داد (همان: ۷۸-۸۱). در دوره محمدرضاشاه، قبل از پذیرش جدایی جزایر بحرین از خاک کشور، او تلاش‌هایی برای حفظ یا الحاق آن به‌انجام رساند، ازجمله آن‌که طی لایحه‌ای در سال ۱۳۳۶ آن را استان چهاردهم ایران خواند. رضای این کوشش‌ها را بازمانده سنت ناعقلانی شاهان پیشین معرفی کرد (همان: ۳۶۱).

برای رضای گاه عقلانیت در حکمرانی با وادادگی در برابر منافع بیگانگان مخلوط و مغشوش می‌شود یا آن‌که او نمی‌تواند به‌خوبی از منطق مدعای خویش دفاع کند. از باب نمونه، انگلیسی‌ها درادامه نفوذ کامل خود بر ایران پس از قرارداد ۱۹۱۹ خواستار حضور کامل نظامی در قالب اخراج ژنرال روسی و انتقال حاکمیت آن به انگلستان بودند و برای این منظور دولت سپه‌دار اعظم تنکابنی به‌شدت تحت فشار بود. او می‌گوید اگر به‌جای پافشاری بر استقلال به خواسته انگلستان تمکین می‌شد، اصلاً کودتای سیدضیا- رضامیرپنج شکل نمی‌گرفت (همان: ۲۱۰-۲۱۱). این درحالی بود که مجلس هنوز تشکیل نشده و این تصمیم می‌بایست قانوناً در آن‌جا اتخاذ می‌شد.

درقبال حاکمیت بر بحرین، به‌جز نامه‌نگاری‌های اعتراضی وزارت خارجه، هیچ اقدام عملی مثمرتری مانند اعزام نیروی نظامی یا تأسیس پادگان نظامی در آن‌جا صورت نگرفت (همان: ۲۹۴-۲۹۵). با این مماشات، زمینه جدایی بحرین فراهم شد. آیا پرهیز از جنگ عقلانی بود؟ هم این‌جا، هم درمورد قرارداد جدید نفتی درمورد لغو قرارداد داری رضاخان تحسین می‌شود (همان: ۳۰۲، ۳۰۳)، زیرا از ورود ایران به جنگ جلوگیری شد.

۸. نتیجه‌گیری

رمضانی در جهان از پیش‌گامان مطالعات نظری در سیاست خارجی دولت‌های غیرمهم و جهان‌سومی، به‌طور خاص ایران، بود. این کتاب برای استخراج الگوی سیاست خارجی ایران در یک بازه زمانی نسبتاً طولانی (تقریباً پانصدساله) به‌رشته تحریر درآمد. نتیجه این بود که به‌دلیل دیرپایی نهاد سلطنت و نیز استبدادزدگی آن، درعمل، سرنوشت مملکت تماماً به تصمیمات شخص شاه وابسته بود. هم‌چنین، شاهان با ذهنیت نوستالژیک و آرمان‌خواهانه خویش به مقوله روابط خارجی می‌نگریستند. خروجی این ذهنیت ناواقع‌گرایی شاهان در سیاست خارجی بود. درنتیجه بسیاری از جنگ‌ها و صلح‌ها عملاً به تضعیف قدرت ایران در منطقه و جهان منجر شد.

مفهوم محوری تحلیل او از سیاست خارجی عقلانیت است. ملاک او برای سنجش آن تطبیق اهداف با مقدورات است. برای کاربرد این ایده یک الگوی سه‌عنصری طراحی می‌شود که با کمک آن میزان عقلانیت بررسی می‌شود: وضعیت داخلی، محیط بیرونی، و سیاست خارجی. سیاست خارجی باید میان دو عنصر دیگر تعادل ایجاد کند. این الگوی ساده به‌جهت ابهامات نظری و تناقضات تاریخی در این مقاله موردنقد قرار گرفت.

۱. یک نوع محافظه‌کاری در این نظریه خفته است، زیرا هر کوشش شاهان برای بازپس‌گیری سرزمین‌های ازدست‌رفته موردنکوهش قرار می‌گیرد، با این استدلال که وقتی دولت مرکزی ضعیف است الحاق‌گرایی به شکست‌ها و ناکامی‌های بیش‌تر منجر می‌شود. این درحالی بود که بعضی از این کوشش‌ها به‌موفقیت رسیده بود. گویا نه خود الحاق‌گرایی، بلکه نحوه برنامه‌ریزی و راه‌برد نظامی برای رسیدن به اهداف محل ایراد می‌بایست باشد.

۲. عقل‌گرایی افراطی به پدیده‌های اجتماعی-تاریخی تحمیل شده است. رمضانی متأثر از فضای علم‌گرایی و عقل‌گرایی نیمه اول قرن بیستم یک الگوی ساده سه‌وجهی از عقلانیت در

سیاست خارجی طراحی کرده و آن‌گاه با این شابلون به مطالعه رفتار گذشتگان و نتایج آن‌ها می‌پردازد. به‌زعم او، همه اقدامات باید به موفقیت نائل شود، وگرنه در فهرست ناعقلانیت جای می‌گیرد. این درحالی است که بازیگران سیاسی به‌عنوان یک انسان خردمند محدود نه بر همه جزئیات امور اشراف دارند و نه همه اتفاقات مطابق میل و برنامه آن‌ها جلو می‌رود. در همین کتاب، سیاست همسایگی رضاشاه نشانه بلوغ عقلانیت او برمی‌شمرده می‌شود، اما امروزه به‌عنوان یکی از نقاط تاریک کارنامه او شناخته می‌شود. به‌واقع این گویای آن است که عقلانیت سرد به‌دلیل انتزاع افراطی رفتار انسان‌زدایی از تاریخ و غفلت از تأثیر ساختار در پدیدارهای اجتماعی می‌شود. مورخ به‌جای خروج از تاریخ باید درون آن زندگی کند و حتی الامکان خود را به عقلانیت تاریخی کارگزاران نزدیک کند تا روند شکل‌گیری تصمیمات و نیز عقیم یا منتج‌بودن آن‌ها را به‌خوبی تحلیل کند.

۳. چون ضعف توان نظامی ایران مفروض بود، رضائی هرگونه استقلال‌طلبی و ملی‌گرایی را، چه در گفتمان اسلام‌گرا چه گفتمان ملی‌گرا که با منافع حیاتی قدرت‌های بزرگ تضاد می‌داشت، خلاف عقلانیت می‌دانست. رضاشاه نیز تا آن‌جا درست رفتار کرد که در پی‌گیری سیاست قدرت سوم افراط کرد و منافع حیاتی انگلستان و روسیه در ایران به‌خطر افتاد. نتیجه سیاست‌گذارانه این مقدمات ذات محافظه‌کارانه نظریه اوست. به‌عبارتی روشن، قدرت‌های جهان‌سومی یا ضعیف‌تر همواره می‌بایست در «حفظ وضع موجود» با قدرت‌های بزرگ همکاری کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. هرچند این قرارداد مصوبه مجلس را به‌هم‌راه داشت، درعمل به دلایل سیاسی و فنی اجرایی و عملیاتی نگردید.

۲. سر پرسی سایکس، ژنرال انگلیسی که در ایران سمت دیپلماتیک داشت و هم فرمانده پلیس جنوب بود، در *تاریخ ایران* می‌نویسد: انتخاب مسیر راه‌آهن از سوی شاه عجیب بود، زیرا بدترین نقاط و مسیر انتخاب شد که هزینه گزافی بر بودجه کشور تحمیل می‌کرد و هم توجه اقتصادی نداشت و به‌احتمال زیاد نمی‌توانست سودآور باشد. درحالی‌که کشور به داشتن شبکه جاده‌ای محتاج‌تر بود (سایکس ۱۳۸۰: ج ۲، ۷۷۰-۷۷۱).

۳. برای نمونه، نویسنده عامدانه هیچ اشاره‌ای به واگذاری بخش‌هایی از کوهستان آارات به ترکیه، یا دشت ناامید به افغانستان، یا دعوا بر سر منطقه فیروزه در مرز با شوروی نمی‌کند.

کتاب‌نامه

- اتحادیه نظام مافی، منصوره (۱۴۰۰)، «ایران در دوره قاجار»، در: *تاریخ ایران: پژوهش آکسفورد*، ویراسته تورج دریایی، ترجمه شهربانو صارمی، تهران: ققنوس.
- تقی‌زاده، حسن (۱۳۷۹)، *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، به کوشش عزیزالله علیزاده، تهران: فردوس.
- رمضانی، روح‌الله (۱۳۸۱)، *چهارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نی.
- رمضانی، روح‌الله (۱۳۹۹)، *تاریخ سیاست خارجی ایران: از صفویه تا پایان پهلوی اول (۱۷۹ تا ۱۳۲۰ شمسی)*، ترجمه روح‌الله اسلامی و زینب پزشکیان، تهران: نی.
- سایکس، سر پرسی (۱۳۸۰)، *تاریخ ایران*، ترجمه محمدتقی فخر داعی گیلانی، ج ۱ و ۲، تهران: افسون.
- موسوی‌نیا، سیدرضا (۱۳۹۲)، *الگوهای تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ایران: بررسی مقایسه‌ای دوران پهلوی و جمهوری اسلامی*، قم: دانشگاه مفید.
- موسوی‌نیا، سیدرضا (۱۳۹۴)، *رنالیسم ایرانی: تحلیل نظری روابط خارجی ایران از دولت صفوی تا سقوط پهلوی*، تهران: مخاطب.